

UDK: 314.83(497.5)»1900/1991«
Izvorni znanstveni članak
Primitljeno: 9. VII. 1993.

**Kretanje stanovništva i demografski gubici
Republike Hrvatske u razdoblju
1900.—1991. godine**

VLADIMIR ŽERJAVIĆ
Umirovljeni savjetnik Ujedinjenih naroda, Zagreb,
Republika Hrvatska

Ovaj napis razmatra izračunavanje demografskih gubitaka na osnovi podataka iz popisa stanovništva u razdoblju od 1900. do 1991., posebno onih nastalih iseljavanjem, te gubitaka života u dva protekla svjetska rata, kao i zbog epidemije 1918./1919. godine.

I. UVODNE NAPOMENE

Razmatranje kretanja stanovništva na današnjem teritoriju Republike Hrvatske, s ciljem da se ustanove njegove brojčane i strukturne promjene te na toj osnovi izračunaju nastali demografski gubici, za razdoblje od 90 godina — u kojem su se teritoriji hrvatskog naroda nalazili u zajednicama triju bivših država, tj. Austro-ugarsko-hrvatskoga kraljevstva, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije nazvane Kraljevina Jugoslavije, i Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije — vrlo je zahtjevan zadatak, koji, pretpostavljam, uvelike zanima našu javnost. Međutim, uslijed administrativnih promjena — u Austro-Ugarskoj od županija i kotareva, u Kraljevini Jugoslaviji banovina i kotareva, te u SFRJ od kotareva i općina, odnosno zajednica općina, koje su tijekom 45 godine mijenjale površine, odnosno broj naselja, te time i statističke jedinice registriranog stanovništva — ta se zadaća jako usložnjava. To se posebno očituje u širenju industrijsko-kulturnih centara, kada se oko stare gradske jezgre stvaraju nova urbana naselja, tj. nove aglomeracije. Na primjer, grad Zagreb je 1900. godine imao 61.000 stanovnika, a 1991. ima 934.000. A to se — iako u nešto manjem opsegu — događalo u još četrdesetak gradova.

Kao što je poznato, svaka država ili državno-pravna jedinica, u svojim državnim statističkim uredima, prati kretanje stanovništva i povremeno, obično svakog desetljeća, popisuje po administrativnim jedinicama (općinama, a u slučaju Hrvatske i Slavonije do 1921. i po županijama) broj naselja, kuća i domaćinstava, te broj stanovnika na određenom teritoriju.

Godine 1900. i 1910. takav popis za Hrvatsku i Slavoniju, koje su u austrougarskom kraljevstvu uvijek bile zasebna državno-pravna jedinica, obavio je Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu. Dalmacija je bila zasebna administrativno-pravna jedinica.

Godine 1918., kada je stvorena nova država Srba, Hrvata i Slovenaca, nije bilo takva popisa, ali je uslijedio 31. siječnja 1921. godine. Taj popis učinjen je za Hrvatsku i Slavoniju po jednakim administrativno-pravnim jedinicama (županijama i kotarevima) kao i 1900. i 1910. Stoga se za ta tri desetljeća može usporedno dobiti pregled kretanja stanovništva, dok je to — kako je već rečeno — za kasnija razdoblja vrlo otežano.

Iz priložene tabele 1. vidi se da je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine sastavljena iz državno-pravnih jedinica, sa sljedećim teritorijima i brojem stanovnika:

	Površina		Stanovništvo	
	u km ²	u %	broj	%
1. Srbija, Sj. i Južna	95.667	38,4	4.129.638	34,3
2. Crna Gora	9.668	3,9	199.857	1,7
Ukupno	105.335	42,3	4.329.495	36,0
dok su iz bivše Austro-Ugarske ušle:				
3. Hrvatska, Slavonija i Dalmacija	56.614	22,7	3.361.022	28,0
4. Bosna i Hercegovina	51.199	20,6	1.889.929	15,7
5. Slovenija	16.197	6,5	1.056.464	8,8
6. Banat, Bačka i Baranja	19.702	7,9	1.380.413	11,5
Ukupno	143.692	57,7	7.687.828	64,0
Sveukupno Kraljevina SHS	248.987	100,0	12.017.323	100,0

Ti prethodni popisni rezultati kasnije su korigirani na ukupnu površinu od 247.542 km² i 11.984.944 stanovnika.

Što se tiče Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, one su u novu državu SHS ušle s ovim teritorijem, izgrađenim objektima i stanovništvom:

	Područje u km ²	Broj				
		općina	naselja	domova	domaćn.	stanovn.
Hrvatska, Slavonija, Međimurje, Krk, Kastav	43.822	612	7.544	487.571	556.440	2.739.593
Dalmacija	12.732	88	875	116.905	120.432	621.429
Ukupno	56.614	700	8.419	614.476	676.872	3.361.022

Tabela 1. POPIS STANOVNIŠTVA KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA
31. siječnja 1921.

Pokrajine Provinces	Površina Superficie en kilométr. carés	Broj — Nombre				Prisutnih stanovnika			Broj stanovn. Nombre des habitants par 1 km ²
		Općina Des commu- nes	Naselje- nih m. Des lieux	Domova Des maisons	Dom- tinstava Des ménages	Muških Masculine	Zenskih Féminine	Ukupno Totale	
Srbija — Serbie	95.667	2.145	6.959	707.005	755.892	2.007.331	2.122.307	4.129.638	43,2
Sjeverna Srbija Serbie du Nord	49.950	1.537	3.402	457.142	489.342	1.273.167	1.381.911	2.655.078	53,2
Južna Srbija Serbie du Sud	45.717	608	3.557	240.803	266.550	734.164	740.396	1.474.560	32,3
Crna Gora Monténégro	9.668	98	794	39.883	41.418	99.622	100.235	199.857	20,7
Bosna i Hercegovina Bosnie et Herzégovine	51.199	2.228	5.642	322.973	336.295	965.894	924.035	1.889.929	36,9
Dalmacija — Dalmatie	12.732	88	875	116.905	120.432	309.012	312.417	621.429	48,8
Popisani dio La région dénombrée	5.866	57	496	58.087	62.230	162.499	166.571	329.070	56,1
Nepopisani dio La région non dénombrée	6.866	31	379	58.167	58.202	146.513	145.846	292.350	42,6
Hrvatska, Slavonija, Medimurje, Krk i Kastav Croatie, Slavonie, Medimurje, Krk et Kastav	43.922	612	7.544	487.571	556.440	1.334.543	1.405.050	2.739.593	62,5
Slovenija sa Prekomurjem Slovénie avec le Prekomurje	16.197	1.077	5.165	186.179	215.761	503.645	552.819	1.056.464	65,2
Banat, Bačka i Baranja Banat, Bačka et Baranja	19.702	327	327	261.837	329.900	673.500	706.913	1.380.413	70,1
Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca Royaume des Serbes, Croates et Slovènes	248.987	6.575	27.306	2.122.353	2.356.138	5.893.547	6.123.776	12.017.323	48,3

Izvor: Direkcije državne statistike u Beogradu »Prethodni rezultati« Popis stanovništva u Kraljevini SHS, 31. 1. 1921. —
Državna štamparija Sarajevo, 1924.

Tabela 2.
STANOVNIŠTVO HRVATSKE I SLAVONIJE PO POPISIMA

Županija	1900.			1910.			1921.		
	Ukupno	Pravo-slavni	%	Ukupno	Pravo-slavni	%	Ukupno	Pravo-slavni	%
	Lika — Krbava	209.341	107.176	51,2	203.973	103.759	50,9	199.539	104.528
Modruš — Rijeka	228.452	73.632	32,2	231.354	74.855	32,4	220.865	72.542	32,8
Zagreb	477.740	110.553	23,1	512.675	118.080	23,0	504.694	116.450	23,1
Grad Zagreb	61.002	2.712	4,4	79.038	3.363	4,5	108.674	9.293	8,6
Varaždin	280.859	2.502	0,9	305.558	2.247	0,7	304.815	3.161	1,0
Bjelovar	302.209	44.872	14,8	331.385	44.522	13,4	330.994	44.396	13,4
Požega	229.361	59.332	25,9	263.690	67.095	25,4	260.089	67.250	25,9
Virovitica	243.101	42.921	17,7	269.199	44.228	16,4	277.082	50.095	18,1
Dio Srijema	130.981	23.713	18,1	135.376	24.647	18,2	133.216	25.000	18,8
Međimurje	83.963	410	0,5	93.283	665	0,6	96.892	924	1,0
Krk, Kastav	27.840	11	—	27.859	15	—	28.618	22	0,1
Ukupno I.	2.274.849	467.834	20,5	2.447.390	483.436	19,7	2.465.478	493.661	20,0
+ Rab i Pag	10.950	—	—	12.552	—	—	12.561	7	—
— Sušak grad i kotar	29.485	188	0,6	31.800	326	1,0	32.629	1.024	3,1
Ukupno II.	2.256.314	467.646	20,7	2.428.142	483.110	19,9	2.445.410	492.644	20,1
								— Rusi, Rumunji	5.112
									<u>487.532</u>
									<u>20,0</u>

Budući da se kontinuitet broja stanovnika od 1900. do 1991. svodi na sadašnji teritorij Republike Hrvatske, ovdje treba navesti da je iz Hrvatske i Slavonije, tj. Srijemske županije izdvojen veći dio Srijema s 274.410 stanovnika, a iz Dalmacije je izdvojen kotar Kotor (Boka kotorska) s 35.305 stanovnika, tako da je iz sadašnje Hrvatske, Slavonije i Dalmacije ukupno izdvojen teritorij na kojem je živjelo 309.715 stanovnika.

Također, treba navesti da je iz područja Banata, Bačke i Baranje, koje je do 1918. bilo u Kraljevini Ugarskoj, teritorij Baranje 1945. pripojen Republici Hrvatskoj, a prema popisu 1921. imao je ukupno 49.452 stanovnika.

Kako je ovo demografska studija, ovdje se neće ulaziti u analize gospodarskog uloga Hrvatske u novu zajednicu Srba, Hrvata i Slovenaca. O tom ulogu i iskorištavanju hrvatskoga gospodarstva podaci se mogu naći u publikaciji dr. Rudolfa Bičanića *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, izdavač dr. V. Maček, Zagreb, 1938. godine, i dr. Šime Đodana *Hrvatsko pitanje 1918—1990*, izdanje »Alfa«, Zagreb, 1991.

II. KRETANJE STANOVNIŠTVA 1900.—1991.

U tabeli 2. prikazano je kretanje stanovništva za područja Hrvatske i Slavonije, po županijama, koja su — kako je to već rečeno — 1900. i 1910. u Austro-ugarsko-hrvatskom kraljevstvu, te 1921. u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, jednako registrirana. Tako je moguće spoznati usporedno kretanje stanovništva: ukupnog broja, broja pravoslavnog stanovništva i postotnog udjela pravoslavnog u ukupnom stanovništvu. Sumarni podaci za ta tri desetljeća su ovi:

Godine	Stanovništvo		
	Ukupno	Pravoslavni	%
31. 12. 1900.	2.256.514	467.646	20,7
povećano za	171.628	15.646	
31. 12. 1910.	2.428.142	483.110	19,8
povećano za	17.268	9.534	
31. 1. 1921.	2.445.410	492.644	20,1
	— Rusi i Rumunji	5.112	
	Srbi	487.532	20,0

(Ovdje treba napomenuti da je udio Srba u ukupnom stanovništvu — logično — smanjen, zbog izdvajanja većeg dijela Srijema u kojem je živjelo pretežno srpsko stanovništvo.)

Tabela 3. KRETANJE STANOVNIŠTVA U REPUBLICI HRVATSKOJ (prema popisima od 1900. do 1991. — u tisućama)

Područje/Narodnost	1900.		1910.		1921.		1931.		1948.		1961.		1981.		1991.	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
HRVATSKA I SLAV.	1.588	70,4	1.692	69,7	1.737	70,2	1.951	69,5	2.186	79,6	2.380	70,9	2.453	75,6	2.642	79,4
Hrvati	468	20,7	483	19,9	488	20,0	540	19,3	432	15,7	482	16,1	389	12,0	419	12,6
Srbi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	251	7,7	71	2,1
Jugoslaveni	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ostali	201	8,9	253	10,4	220	9,8	313	11,1	129	4,7	127	4,3	152	4,7	194	5,9
Ukupno	2.257	100,0	2.428	100,0	2.445	100,0	2.804	100,0	2.747	100,0	2.989	100,0	3.245	100,0	3.326	100,0
DALMACIJA	455	83,3	487	82,1	486	82,1	532	82,4	561	84,4	640	83,7	689	78,1	780	81,9
Hrvati	72	13,2	80	13,5	84	14,2	94	14,5	97	14,6	113	14,8	104	11,8	115	12,1
Srbi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	62	7,0	13	1,4
Jugoslaveni	19	3,5	26	4,4	22	3,7	20	3,1	7	1,0	12	1,5	27	3,1	44	4,6
Ostali	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ukupno	546	100,0	593	100,0	592	100,0	646	100,0	665	100,0	765	100,0	882	100,0	952	100,0
I. ISTRA (uklj. RIJEKA)	168	48,3	197	53,0	198	52,0	191	58,2	219	69,5	296	84,6	294	69,8	292	64,6
Hrvati	1	0,3	2	0,5	3	0,8	4	1,2	4	1,3	16	4,6	26	6,2	33	7,3
Srbi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Jugoslaveni	179	51,4	175	46,5	180	47,2	133	40,6	92	29,2	38	10,8	49	13,5	17	3,8
Ostali	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ukupno	348	100,0	372	100,0	381	100,0	328	100,0	315	100,0	350	100,0	421	100,0	452	100,0
BARANJA	11	22,9	10	19,6	9	18,4	12	22,6	19	35,8	24	42,9	19	35,8	23	42,6
Hrvati	6	12,5	6	11,8	6	12,2	11	20,8	11	20,8	14	25,0	13	24,5	14	25,9
Srbi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Jugoslaveni	31	64,6	35	68,6	34	69,4	30	56,6	23	43,4	18	32,1	12	22,7	13	24,1
Ostali	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ukupno	48	100,0	51	100,0	49	100,0	53	100,0	53	100,0	56	100,0	53	100,0	54	100,0
REPUBLIKA HRVATSKA	2.222	69,5	2.386	69,3	2.425	70,3	2.686	70,4	2.985	79,0	3.340	80,3	3.455	75,1	3.736	78,1
Hrvati	547	17,1	571	16,6	581	16,9	650	17,0	544	14,4	625	15,0	532	11,6	581	12,1
Srbi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Jugoslaveni	430	13,4	487	14,1	461	12,8	495	12,6	251	6,6	195	4,7	235	5,1	361	7,6
Ostali	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ukupno	3.199	100,0	3.444	100,0	3.467	100,0	3.831	100,0	3.780	100,0	4.160	100,0	4.601	100,0	4.784	100,0

Stvarni priraštaj stanovništva između 1900. i 1910. godine bio je znatno veći, ali je bilo i većih iseljavanja u tom razdoblju, dok je između 1910. i 1921., uslijed posljedica prvoga svjetskog rata, bilo ratnih gubitaka, a bilo je gubitaka života zbog epidemije gripe (tzv. španjolska groznica) 1918./19., ali i iseljavanja. Ti će podaci biti prikazani u daljnjoj razradi demografskih gubitaka.

U tabeli 3. za razdoblje od 1900. do 1991. prikazani su podaci zasebno za:

1. područje Hrvatske i Slavonije, odbivši dio priključen Vojvodini (dio Srijema);
2. područje Dalmacije, odbivši dio priključen Crnoj Gori (Boka kotorska);
te novo-pripojena područja pripojena Hrvatskoj 1945. godine;
3. Istra i Rijeka (uključivši Sušak), te Cres i Lošinj;
4. Baranja.

Podaci su prikazani po pokazateljima: ukupno stanovništvo, Hrvati, Srbi, Jugoslaveni i ostali.

Ovdje će biti komentirani samo globalni popisni podaci, dok će ostali vezani uz te popise, tj. prirodni priraštaj i demografski gubici, biti izračunati i objašnjeni uz razmatranje tih rezultata.

Na području Hrvatske i Slavonije ukupan broj stanovnika s 2,257.000 iz 1900. povećan je na 3,326.000 u 1991., tj. 1,069.000 ili 47,4% u 90 godina. Broj Srba s 468.000 u 1900. godini smanjen je na 419.000 u 1991. godini, ali se može pretpostaviti da među deklariranih 71.000 Jugoslavena ima i veći broj Srba.

Na području Dalmacije ukupan broj stanovnika povećan je s 546.000 u 1900. godini na 952.000 u 1991., tj. 406.000 ili 74,4%. Broj Hrvata je s 455.000 u 1900. povećan na 780.000 u 1991., tj. 325.000 ili 74,4%, dok je broj Srba s 72.000 u 1900. godini povećan na 115.000, tj. 43.000 ili 59,7%. Na području Istre, uključujući otoke Cres i Lošinj te prošireni grad Rijeku, ukupan broj stanovnika povećan je s 348.000 u 1900. godini na 452.000 u 1991. godini, tj. 104.000 ili 29,9%. Od toga broj Hrvata povećan je s 168.000 u 1900. na 292.000 ili 124.000 u 1991., dok je broj Srba s 1.000 u 1900. godini povećan na 33.000 u 1991. godini.

Na području Baranje u tih 90 godina uslijedile su vrlo male promjene. Ukupan broj od 48.000 u 1900. godini povećan je na 54.000 u 1991. Od toga broj Hrvata s 11.000 na 23.000, i Srba s 6.000 na 14.000, a broj Mađara i ostalih je smanjen.

Za cijelo područje sadašnje Republike Hrvatske, ukupan broj se povećao s 3,199.000 u 1900. godini na 4,784.000 u 1991. tj. 1,585.000 ili 49,5%. Od toga broj Hrvata je povećan s 2,222.000 u 1900. godini na 3,736.000 u 1991., tj. 1,514.000 ili 68,1%, a broj Srba s 547.000 u 1900. godini na 581.000 u 1991. godini, tj. 34.000 ili 6,2%, dok se, kao što je već rečeno — određeni broj Srba može nalaziti u broju Jugoslavena.

Znatne promjene nastale su kod Jugoslavena i ostalih, posebno između 1981. i 1991. godine, što se vidi iz sljedeće tabele:

Tabela 4.

BROJ JUGOSLAVENA I OSTALIH

	1981.	1991.	Razlika
Jugoslaveni	379.000	106.000	— 273.000
Ostali:			
po čl. 170.	17.100	73.400	+ 56.300
regionalni	8.700	45.500	+ 36.800
nepoznato	64.700	62.900	— 1.800
druge narodnosti	144.500	179.000	+ 34.700

Iz ove tabele se vidi da je broj popisanih 1991. po čl. 170. i »regionala« povećan za 93.100 prema broju popisanih 1981. godine. Za njih se može pretpostaviti da su se oni izdvojili iz drugih nacionalnosti, a ne da su se doselili. Naprotiv, povećan broj »drugih nacionalnosti« nastao je doseljavanjem: 20.000 Muslimana, te 6.000 Albanaca, dok je broj Talijana povećan za 10.000 mogao nastati asimilacijom Hrvata u Talijane.

Međutim, kod razmatranja kretanja broja Srba u Hrvatskoj može se zapaziti druga tendencija. Iako se njihov broj neznatno povećao — što će biti detaljnije objašnjeno u razmatranju demografskih gubitaka — njihov je broj u većim industrijskim i kulturnim središtima u znatnoj mjeri povećan i to preseljenjem iz ruralnih područja. Te promjene mogu se vidjeti iz sljedeće tabele.

Tabela 5.

SRBI U VEĆIM INDUSTRIJSKIM I KULTURNIM SREDIŠTIMA
(u tisućama)

Gradovi	1900. Srbi	1921. Srbi	1948. Srbi	1961. Srbi	1981.			1991.		
					Ukup.	Srbi	Jug.	Ukup.	Srbi	Jug.
Zagreb	2,7	9,3	13,1	26,0	768,7	40,0	56,4	934	50	16,7
Karlovac	1,9	2,2	4,1	8,6	78,4	18,2	9,9	81	21	7,7
Sisak	1,0	1,8	1,7	5,5	78,4	15,6	12,8	84	19	3,7
Slav. Brod	4,3	5,7	5,6	6,3	106,4	8,7	10,3	114	7	3,3
Osijek	13,3	15,2	22,3	25,0	158,8	28,5	28,4	165	33	8,4
Vinkovci	4,7	5,5	9,5	15,0	95,2	12,7	6,7	98	13	1,9
Vukovar	15,0	15,2	18,8	24,0	81,2	25,1	17,2	84	31	6,1
Zadar	3,6	3,2	4,1	7,0	116,2	10,7	9,1	136	14	1,9
Split	1,1	2,3	3,0	11,6	235,9	9,6	21,8	265*	10	5,5
Rijeka	1,0	1,0	1,6	8,0	193,0	16,3	30,4	206	22	8,0
Pula	1,0	0,5	1,4	5,1	77,3	5,3	13,1	85	6	4,6
Ukupno	50,2	61,9	88,1	162,7	190,7	215,2	227	62,2		

* Uključeni Solin i Kaštela, kao 1981.

Iz prednje tabele vidimo da se broj Srba u gradovima odnosno većim industrijskim i kulturnim središtima povećao 452 % ili četiri i pol puta, što je uostalom suvremena pojava i u svim drugim državama.

Tabela 6. KRETANJE BROJA SRBA U 11 OPCINA od 1900. do 1991.
(općine s većinskim srpskim stanovništvom)

Općina	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.	1961.	1981.		1991.	
							Srbi	Jugosl.	Srbi	Jugosl.
1. Gračac	19.454	19.308	19.938	19.818	14.193	13.670	8.578	985	7.623	111
2. Korenica	17.840	16.933	16.629	12.046	14.495	13.568	8.481	1.274	8.585	385
3. Lapac	15.558	15.928	15.316	15.047	10.048	10.255	7.691	627	7.854	65
Ukupno Lika	52.852	52.229	51.883	46.911	39.737	37.493	24.750	2.886	24.062	561
4. Dvor	21.911	23.652	22.192	23.452	19.440	20.451	13.198	1.338	12.591	311
5. Glina	27.516	29.066	27.911	30.806	22.997	19.397	14.223	1.529	13.975	475
6. Kostajnica	16.862	18.828	18.385	19.157	15.860	11.663	8.627	2.262	9.343	581
7. Vojnić	24.870	25.716	25.015	28.015	22.581	10.574	7.895	467	7.366	158
8. Vrginmost	21.553	22.710	22.562	30.237	21.316	18.983	13.450	792	11.729	278
Ukupno Banija i Kordun	112.712	119.972	116.065	131.893	102.194	81.068	57.393	6.388	55.004	1.801
9. Benkovac	22.514	25.433	25.433	31.954	24.708	20.101	17.771	1.700	18.986	154
10. Knin	20.320	22.220	22.220	24.256	37.122*	42.523	34.486	4.470	37.888	502
11. Obrovac (Općina Benkovac do 1948.)	—	—	—	—	—	8.223	7.431	546	7.572	53
Ukupno Sjeverna Dalmacija	42.834	47.553	47.653	63.974	61.830	70.847	59.688	6.716	64.446	709
Sveukupno	208.498	219.854	215.601	242.778	203.761	189.408	141.831	15.990	143.572	3.071

* Kistanje iz Benkovca u Knin

Napomena: Po podacima publikacije Marijan Matička *Sudje lovanje Hrvatske u saveznoj kolonizaciji 1945.—1948.*, u izdanju JAZU, Zavoda za povijesne znanosti, Volumen 11, Zagreb, 1981., iselili su se u Vojvodinu iz:

Banije 574 obitelji ili 6,0% svih iseljenika

Dalmacije 1957 " " 20,5% " "

Korduna 2625 " " 27,4% " "

Lika 3774 " " 39,4% " "

Ukupno 8930 obitelji ili 93,3% tj. oko 50.000 Srba.

S druge strane, kako se to vidi iz tabele 6., broj Srba u 11 općina, gdje su oni u apsolutnoj većini, ali uglavnom u ruralnim područjima — smanjio se s 209.000 u 1900. na 144.000 u 1991., tj. 65.000* ili 31,3 %, što je posljedica preseljavanja u veće gradove, ali i iseljavanja u Republiku Srbiju. Jednako tako bilo je preseljavanja Hrvata iz ruralnih područja, posebno onih s otoka Brača, Hvara, Visa i drugih manjih, u gradove, ali i velikog iseljavanja u inozemstvo. O tome će biti više rečeno u sljedećem poglavlju.

III. DEMOGRAFSKI GUBICI 1900.—1991.

Demografski gubici nastaju zbog demografskih promjena izazvanih izvanrednim prilikama, tj. uslijed:

- iseljavanja;
- izgubljenih života u ratnim uvjetima;
- izgubljenih života zbog većih epidemija;
- smanjenja nataliteta u ratnim prilikama (razdvojenost supružnika, te povećane smrtnosti (uslijed nedostatne prehrane i liječničke pomoći).

Kod ustanovljavanja demografskih gubitaka po narodnostima, promjene mogu nastati i izjašnjavanjem za drugu narodnost (tzv. asimilacijom) — što je kod nas čest slučaj — kao izjašnjavanje Hrvata, Srba i drugih u Jugoslavene (1971.—1991.) ili ranije (1948.) Muslimana kao Srba i Hrvata, pa se i takva smanjenja smatraju demografskim gubicima jednih, a povećanjem broja drugih narodnosti.

Kod izračunavanja demografskih gubitaka, najprije treba pristupiti utvrđivanju »prirodnog priraštaja« koji se dobiva kada se od broja novorođenih odbije broj umrlih (u normalnim prilikama). A svako smanjenje zbog abnormalnih prilika — koje su navedene — uzrokuje demografske gubitke. Budući da se ovdje razmatra razdoblje od 90 godina, u kojem su se zbilila dva rata, u trajanju od po četiri godine — te jedna velika epidemija 1918./19. godine (tzv. španjolska groznica), a kako nisu za sva razdoblja nađeni podaci o prirodnom priraštaju, bilo je potrebno primijeniti primjerene stope prirasta za ta razdoblja.

Iz Popisa žiteljstva 1910. godine u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, izdanom u Kraljevskom zemaljskom uredu u Zagrebu, objavljen je izračunani prirodni prirast, koji u razdoblju od 1900. do 1910. za Hrvatsku i Slavoniju (uključujući Srijem) iznosi 324.865 stanovnika. To, na osnovi broja od 2.416.304 popisanih 1900. godine, daje prosječnu godišnju stopu prirasta od 1,3 %. Ona je, uz druge objavljene u statističkim godišnjacima, kao i u studiji dr. Jakova Gele¹ — koji daje pregled kretanja stopa prirodnog priraštaja (posebno za Hrvatsku i Slavoniju, Dalmaciju i Istru) — služila kao orijentir za izračunavanje prirodnog prirasta iskazanog u ovom napisu. Svako od ta tri područja pokazuje, u tom dugom razdoblju, stanovite razlike u visini stopa prirasta. Budući da bi izračunavanje

* Od toga 50.000 iselilo u okviru savezne kolonizacije u Vojvodinu.

¹ *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981.*, Globus, Zagreb, 1987.

Tabela 7.
IZRAČUNANI DEMOGRAFSKI GUBICI
(u tisućama)

	Popisi i prirast				Demografski gubici				
	Ukupno	Hrvati	Srbi	Jugosl.	Ostali	Ukupno	Hrvati	Srbi	Ostali
Popis 1900.	3.199	2.222	547	—	430				
Prirast 1,3%	444	311	81	—	50				
Oček. st. 1910.	3.643	2.535	628	—	480				
Popis 1910.	3.444	2.386	571	—	487	— 179	— 149	— 57	+ 7
Prirast 1,2%	439	314	81	—	45				
Oček. st. 1921.	3.883	2.700	651	—	532				
Popis 1921.	3.467	2.425	581	—	461	— 416	— 275	— 70	— 71
Prirast 1,1%	401	290	70	—	41				
Oček. st. 1931.	3.868	2.715	651	—	502				
Popis 1931.	3.831	2.686	650	—	495	— 37	— 29	— 1	— 7
Prirast 1,0%	706	531	113	—	62				
Oček. st. 1948.	4.537	3.217	763	—	557				
Popis 1948.	3.780	2.985	544	—	251	— 757	— 232	219	— 306
Ostvareni prirast	552	432	85	—	35				
Oček. stan. 1961.	4.332	3.417	629	—	286				
Popis 1961.	4.160	3.340	625	—	195	— 172	— 77	— 4	— 91
Ostvaren prirast	456	367	69	—	20				
Očekiv. st. 1981.	4.616	3.707	694	—	215				
Popis 1981.	4.601	3.455	532	379	235	— 15	— 252	— 162	+ 379 + 20
Ostvaren prirast	78	50	14	—	14				
Oček. stan. 1991.	4.679	3.505	546	379	249				
Popis 1991.	4.784	3.763	581	106	361	+ 105	+ 231	+ 35	— 273 + 112
Zbir za godine 1981.—1991.						+ 90	— 21	— 127	+ 106 + 132
Ukupno						— 1.491	— 783	— 478	+ 106 — 336

demografskih gubitaka za svako od tih područja znatno povećalo složenost i opseg obrade podataka, to je primijenjena srednja stopa. Dakako, težište je na području Hrvatske i Slavonije, koje ima oko 70 % ukupnog pučanstva Republike Hrvatske, dok, na primjer, Baranja sudjeluje sa samo 1,1 % u ukupnom broju.

Na tim osnovama demografski gubici izračunani su u tabeli 7.

Za godinu 1981. i 1991. prikazani su posebno podaci za Jugoslavene i »Ostale« da bi se vidjela promjena njihova broja u 1991. Broj Jugoslavena se smanjio, a podaci za 1981. i 1991. pokazuju da se više Hrvata u 1981. izjasnilo Jugoslavenima, a 1991. Hrvatima — što je logično. Tako se 1991. kod njih iskazuje — u odnosu na popis — manjak od 21.000, a kod Srba 127.000. Međutim, u grupi »Ostali« — kao što se vidi iz tabele 4. — povećao se broj onih koji su se izjasnili po čl. 170. ili kao regionalni, za 93.000, najvjerojatnije iz narodnosti Hrvata, što se posebno može reći za regionalce, koji su se izjasnili po vjeri kao katolici i nastanjeni u Istri. Za 73.000 koji su se izjasnili po čl. 170. i 106.000 »Jugoslavena« nije jasno iz kojih su se narodnosti oni izdvojili. Naime, ukupni »statistički saldo« za razdoblje 1981. i 1991. pokazuje višak popisanog stanovništva (u odnosu na očekivani broj dobiven pribrajanjem ostvarenoga prirodnog prirasta) od 90.000, pa to traži objašnjenje »statističkog manjka« za Hrvate 21.000 i za Srbe 127.000.

Tu dvojbenost mogli bi objasniti podaci o unutrašnjim migracijama, jer one svakako utječu na iskazane viškove odnosno manjkove po narodnostima.

a) Unutrašnje migracije (unutar republika bivše Jugoslavije)

Iz tih se podataka vidi da je iz BiH samo u razdoblju 1961.—1981., ako odbijemo doseljene, iseljeno više od 161.000 Hrvata. Iz podatka migracije za Hrvatsku vidi se da je u Hrvatsku useljeno 228.000 Hrvata više nego što ih je iseljeno, i to najviše iz BiH, dok je iz Hrvatske iseljeno 224.000 Srba više nego što ih je useljeno. Naravno, bilo je doseljavanja i iseljavanja i u razdoblju od 1981. do 1991., ali ti podaci nisu raspoloživi. Tabela također pokazuje da je u Hrvatsku doseljeno Jugoslavena 13.600 više nego što ih se iselilo. Naravno, nije poznato kako su se doseljeni 1981. izjašnjavali kod popisa 1991. godine.

Iz podataka (tabele 8. pod 1.) vidi se da je u Hrvatsku iz drugih republika i pokrajina od 1946. do 1981. doseljeno ukupno 320.000, a samo iz BiH 206.000.

Iako ovi podaci ne razjašnjavaju u potpunosti problem spomenutih »statističkih« viškova i manjkova, ipak nedvojbeno pokazuju da je bilo doseljavanja većeg broja Hrvata, posebno iz BiH, i većeg iseljavanja Srba iz Hrvatske, posebno u Srbiju, kao što je to bio slučaj i iz BiH. Kako na osnovi podataka iz tabele 4. proizlazi da povišenje broja navedenih pod »ostali« (po čl. 170. i regionala) iznosi 93.000, a ukupan »statistički« višak stanovnika 1991. je 90.000, to se može zaključiti da je taj ukupan višak nastao upravo iz povišenja onih po čl. 170. i regionala, a da je iskazivanje manjka od 21.000 za Hrvate i 127.000 Srba, najvjerojatnije, realno za te dvije narodnosti.

Tabela 8. UNUTRAŠNJE MIGRACIJE (u tisućama)

1. Doseljeni u Hrvatsku prema popisu 1981. ²							
Ukupno	do 1940.	41.—45.	46.—60.	61.—70.	71.—75.	75.—81.	
Iz svih republika i pokrajina	368,7	20,7	12,9	87,0	111,8	58,4	63,0
iz B i H	228,8	7,2	6,6	48,7	75,8	39,7	41,8
2. Migracije i etnički aspekti u Jugoslaviji ³							
Za B i H	Broj doseljenih			Broj iseljenih			
	1961.	1971.	1981.	1961.	1971.	1981.	
Hrvati	30,0	28,1	24,5	59,8	138,0	146,0	
Srbi	51,6	52,3	48,3	188,1	250,8	266,6	
Jugoslaveni	5,8	5,6	24,5	8,4	11,4	57,5	
Za Hrvatsku							
Hrvati	132,3	171,0	165,6	83,6	61,5	76,2	
Srbi	61,7	85,7	77,3	145,0	146,3	157,5	
Jugoslaveni	5,2	15,3	54,8	2,2	16,4	41,4	

b) Iseljavanje u inozemstvo

Uz ove unutrašnje migracije trebalo bi razmotriti i iseljavanje stanovnika Hrvatske u inozemstvo, kao i njegovo vraćanje iz inozemstva. Naime, poznato je da je u razdoblju od 1900. do 1991. bilo većih iseljavanja Hrvata, a i određenog broja Srba iz Hrvatske. Na žalost, za sada ne postoje pouzdani podaci za ranija razdoblja, a posljednjih deset godina službena statistika uopće ne prati ta kretanja, iako takvi podaci postoje u evidencijama Ministarstva unutrašnjih poslova Hrvatske, pa bi bilo nužno da Statistički ured Republike Hrvatske to ispravi i nastavi redovito objavljivati podatke o iseljavanju i vraćanju iz inozemstva naših građana.

Između više izvora podataka o iseljavanju iz Hrvatske, koji su u znatnoj mjeri kontradiktorni, podatke Većeslava Holjevca⁴ smatram najprihvatljivijima, pa će ovdje biti i navedeni:

- iz Kraljevine Hrvatske i Slavonije iselile su, u razdoblju od 1899. do 1913. ukupno 186.573 osobe, od toga u SAD 166.579, među njima 165.156 Hrvata;
- u razdoblju od 1921. do 1939. iz Banovine Hrvatske iselilo je 104.000, a vratilo se 47.000 osoba — znači iseljeno je 57.000 ljudi.

Na žalost, nema podataka za iseljavanje između 1913. i 1921., a vjerojatno ih je bilo.

² Statistički godišnjak Hrvatske 1984.

³ Ruža Petrović: *Migracije u Jugoslaviji*, Istraživački izdavački centar SOO Srbije, 1987. (tabele br. 24. i 30.)

⁴ *Hrvati izvan domovine*, Zagreb, Matica hrvatska, 1967.

Ivica Nejašmić u svome napisu »Iseljavanje iz Hrvatske — broječni aspekt stoljetnog procesa«⁵ navodi podatak Manfreda Makale, iz publikacija *Annual reports of the Commissioner General of Immigration* da u emigraciji iz Austro-Ugarske u SAD od 1901. do 1909. Hrvati sudjeluju s 266.504, a Srbi s 30.778 iseljenika. Po Dušanu Jeremiću, prema službenoj procjeni prekomorskih emigranata iz Kraljevine SHS do 1925. (objavljenoj u *La migration Serbo-Croate-Slovene, Resume publique Conference International du Travail, Zeneva, 1926.*), emigriralo je ukupno 745.000 ljudi, od toga Hrvata 443.000, Slovenaca 163.500, te Srba 133.700. Ernest Radetić, u publikaciji *Istra pod Italijom od 1918 do 1943* navodi da je između 1918. i 1935. iselilo više od 25.000 Hrvata u Ameriku. Isto je tako bilo iseljavanja do početka drugoga svjetskog rata, u europske zemlje.

Za razdoblje od 1939. do 1948. upućujem čitatelje na dvije moje publikacije⁶ u kojima sam naveo emigracije iz Jugoslavije i svake republike i pokrajine.

Kao što je već rečeno, za razdoblje od 1948. do 1991. nema pouzdanih podataka, ali je poznato da su iseljavanja bila znatna u europske, a i u prekomorske zemlje. Službena statistika prati podatke o privremeno odsutima na radu u inozemstvu, a poznato je da su mnogi od njih prihvatili tamo svoj stalan boravak. Već je navedeno da, na žalost, Statistički ured Hrvatske ne navodi broj iseljenih i doseljenih osoba, zbog čega ću morati izvršiti procjene na osnovi negativnoga statističkog salda za pojedine narodnosti.

Iz rečenoga se može zaključiti, da se i u razdoblju pod Austro-Ugarskom, kao i kasnije, iseljavalo najviše Hrvata, a iseljavanje je nastavljeno i iz Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije, kako one predratne tako i one nakon drugoga svjetskog rata. Naprotiv, nakon osnutka Jugoslavije, iseljavanje Srba u inozemstvo bilo je neznatno, a znatniji broj iselilo se u Srbiju.

c) Ostali demografski gubici

Dr. Rudolf Horvat⁷ navodi da je tijekom rata od 1914. do 1918. iz Hrvatske i Slavonije poginulo oko 100.000 vojnika, a po mojoj ocjeni, u Dalmaciji i novo pripojenim područjima oko 32.000. U istoj publikaciji se navode i procjene o umrlima od tzv. španjolske groznice 1918./19. godine, oko 100.000 umrlih. Nije posebno naznačeno odnosi li se i taj broj samo na Hrvatsku i Slavoniju, ali se u usporedbi s brojem poginulih u ratu čini da je previsoko procijenjen. Stoga pretpostavljam da zajedno s Dalmacijom i novopripojenim područjima može iznositi oko

⁵ U publikaciji »Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske«, Savez geografskih društava Hrvatske, Zagreb 1991., str. 64.

⁶ Vladimir Zerjavić: »Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu«, Jugosl. viktinološko društvo, Zagreb, 1989., i »Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga«, Globus, Zagreb, 1992.

⁷ »Popis žiteljstva u Hrvatskoj i Slavoniji g. 1921.«, *Hrvatsko kolo*, knjiga VIII., Matica Hrvatska, 1927.

100.000. Na žalost, ne navode se podaci za pojedine nacionalnosti, pa su bile muške procjene u odnosu na brojčano stanje. Za detaljnije podatke o umrlima od epidemije istraživao sam u Medicinskoj enciklopediji i liječničkim *Vjesnicima*, ali tu nisu navedeni nikakvi brojčani podaci, osim da je u cijelom svijetu umrlo oko 20 milijuna ljudi. Podaci o ubijenima, poginulima i umrlima tijekom drugoga svjetskog rata, detaljno su obrađeni u spomenutim dvjema mojim publikacijama. Za novopripojne krajeve, koji nisu bili obrađeni u tim publikacijama — jer su one pokrile samo područje predratnog teritorija Jugoslavije — ti će podaci biti iskazani zasebno.

Tabela 9. RASČLANJIVANJE DEMOGRAFSKIH GUBITAKA
(u tisućama)

A. Po razdobljima i vrstama gubitaka					
Razdoblje	Vrsta gubitaka	Ukupno	Hrvati	Srbi	Ostali
1900.—1910.	Ukupno	-199	-149	-57	+7
	Inozemstvo: iselili	189	149	40	—
	doselili	+7	—	—	+7
	Tuzemstvo: iselili	17	—	17	—
1910.—1921.	Ukupno	-416	-275	-70	-71
	Poginuli u ratu	120	70	25	25
	Poginuli u ratu prip. područja	17	7	—	10
	Umrli od epidemije	100	68	25	7
	Umrli od epidemije prip. podr.	9	5	—	4
	Smanjenje nataliteta	30	23	4	3
	Inozemstvo: iselili	128	102	4	22
	Tuzemstvo: iselili	12	—	12	—
1921.—1931.	Ukupno	-37	-29	-1	-7
	Inozemstvo: iselili	36	29	—	7
	Tuzemstvo: iselili	1	—	1	—
1931.—1948.	Ukupno	757	-232	-219	-306
	Poginuli u ratu tuzemstvo	271	106	131	34
	Umoreni u inozemstvu	24	12	6	6
	Umoreni u prip. područja	4	4	—	—
	Smanjenje nataliteta	32	15	—	17
	Inozemstvo: iselili	50	30	10	10
	Tuzemstvo: iselili	316	65	12	239
1948.—1961.	Ukupno	-172	-77	-4	-91
	Inozemstvo: iselili	168	77	—	91
	Tuzemstvo: iselili	4	—	4	—
1961.—1991.	Ukupno	+90	-21	-127	+238
	Inozemstvo: iselili	21	21	—	—
	Tuzemstvo: iselili	127	—	-127	—
	doselili*	+50	—	—	+50
	Smanjen broj Čeha, Slovena i Mađara**	48	—	—	-48
	Asimilacija u Jugoslavene, po čl. 170. i regionale	+240	—	—	+240

* Doselilo 37.000 Muslimana, 8.000 Albanaca i 5.000 Roma.

** Najvjerojatnije nastalo njihovim iseljenjem.

Tabela 10. RASČLANJENI DEMOGRAFSKI GUBICI
(u tisućama)

B. Po grupama i vrstama gubitaka					
Razdoblje	Vrste gubitaka	Ukupno	Hrvati	Srbi	Ostali
1. Gubici zbog rata i epidemije					
1910.—1921.	Poginuli u ratu	137	77	25	35
	Umrli od epidemije	109	73	25	11
	Smanjenje nataliteta	30	23	4	4
	Ukupno	276	173	54	49
1931.—1948.	Poginuli u ratu u tuzem.	303	121	131	51
	Umireni u inozemstvu	28	16	6	6
	Smanjenje nataliteta	50	30	10	10
	Ukupno	381	167	147	67
	Sveukupno	657	340	201	116
2. Iseljavanja i doseljavanja					
1900.—1910.	Iselili u inozemstvo	189	149	40	—
	Doselili iz inozemstva	+ 7	—	—	+ 7
	Iselili u tuzemstvo	17	—	17	—
1910.—1921.	Iselili u inozemstvo	128	102	4	22
	Iselili u tuzemstvo	12	—	12	—
1921.—1931.	Iselili u inozemstvo	36	29	—	7
	Doselili iz BiH, iselili	23	23	—	—
	Ukupno iselili u inozemstvo	59	52	—	7
	Iselili u tuzemstvo	1	—	1	—
1931.—1948.	Iselili u inozemstvo	316	65	12	239
	Iselili u tuzemstvo	60	—	60	—
1948.—1961.	Iselili u inozemstvo	168	77	—	91
	Doselili iz BiH, iselili	40	40	—	—
	Ukupno iselili u inozemstvo	207	117	—	91
	Iselili u tuzemstvo	4	—	4	—
1961.—1991.	Iselili u inozemstvo	21	21	—	—
	Doselili iz BiH, iselili	150	150	—	—
	Ukupno iselili u inozemstvo	171	171	—	—
	Iselili u tuzemstvo	127	—	127	—
	Doselili iz tuzemstva	+ 50	—	—	+ 50
	Iselili Cesi, Slov. i Mađari	48	—	—	48
	Sveukupno iselili u inozemstvo	1.116	656	56	404
Doselili iz tuzemstva	263	213	—	50	
Iselili bez doseljenih	853	443	56	354	
Sveukupno iselili u tuzemstvo	221	—	221	—	
Sveukupno iseljenih bez doseljenih	1.074	443	277	354	
Ukupno iseljeni i gubici života	1.731	783	478	470	
Višak asimilacije »ostalih«	+ 240	—	—	+ 240	
Neto demografski gubitak	1.491	783	478	230	

U prethodnoj su tabeli zasebno sabrani podaci o gubicima nastalim u ratu, od epidemije i iseljavanjem odnosno doseljavanjem.

Iz ove se tabele može vidjeti, da se u razdoblju od 90 godina, tj. od 1900. do 1991. godine, iselilo u inozemstvo ukupno 1,116.000 stanovnika Hrvatske (uključujući i one doseljene izvan naše republike), a od toga 656.000 Hrvata, 56.000 Srba i 404.000 ostalih narodnosti. U Hrvatsku se iz Bosne doselilo 213.000 Hrvata, a iz Hrvatske se u Srbiju iselilo 221.000 Srba. S druge strane, od 1971. do 1991., najvećma od Hrvata i Srba, izjašnjavali su se za Jugoslavene, regionale i po čl. 170. bez naznake nacionalnosti, kojih je 1991. bilo 240.000. Dok su gubici zbog dvaju ratova i epidemije iznosili 657.000 ljudi, od toga 340.000 Hrvata, 201.000 Srba i 116.000 ostali. Prema tome ukupni neto demografski gubici Hrvatske u tom razdoblju su 1,491.000, od toga 783.000 Hrvata i 478.000 Srba, te 230.000 ostalih narodnosti.

Da nije bilo iseljavanja, rata i epidemije, u 1991. godini Hrvatska bi od početnih 3,199.000 stanovnika 1900. godine, s prirastom od 3,044.000 i doseljenih 263.000, imala 6,506.000, umjesto 4,784.000.

Međutim, iseljavanja je bilo još prije 1900. godine, jer po podacima Većeslava Holjevca — u spomenutoj publikaciji — iseljavanje, posebno Hrvata, uglavnom iz ekonomskih razloga, počelo je još u 18. stoljeću, a najbrojnije je bilo između 1840. i 1910. godine. Računa se da je u tom razdoblju iselilo oko 350.000, a ovdje je značeno da je 149.000 Hrvata iselilo između 1900. i 1910., to bi razlika bila oko 200.000 za ranije godine.

Također je poznato, da je za vrijeme provale Turaka od XV. do XVIII. stoljeća iz Bosne i Hercegovine, te Like i drugih krajeva Hrvatske iseljen velik broj Hrvata — računa se oko 400.000 — a na ta područja naselili su se drugi narodi, najvećma Vlasi, koji su se kasnije izjasnili za Srbe. Najveća iseljenja Hrvata bila su u Mađarsku (oko Pečuha i Baje), u Austriju — Gradišće, te u Bačku. Manji broj iselio se u Italiju i Rumunjsku, kao i u prekomorske zemlje. Stoga se može uzeti da se zbog ratnih osvajanja i ekonomsko-političkih prilika od 15. stoljeća do 1991. godine iselilo oko 1,250.000 Hrvata (400 + 200 + 656 tisuća). Uz normalni prirodni prirast, to bi kroz pet stoljeća donijelo daljnjih 1,250.000, pa bi se po tom računu izvan domovine trebalo nalaziti oko 2,5 milijuna Hrvata. Međutim, njihov znatan broj asimilirao se u druge narodnosti u novim sredinama.

Prema publikaciji dr. Jakova Gela (navedenoj u 1. bilješki) 1800. godine na sadašnjem teritoriju Republike Hrvatske bilo je 1,595.000 stanovnika, dok je na teritoriju Republike Srbije (bez pokrajina) bilo samo 672.000, a 1991. godine Hrvatska je, uslijed spomenutih iseljavanja, imala samo 4,784.000, dok je Srbija imala 5,824.000, jer je imala puno manja iseljavanja, posebno nakon 1918. godine.

IV. PROBLEM NATALITETA I PRIRODNOG PRIRASTA

Razmatrajući problem demografskih gubitaka koji su u prošlosti najvećim dijelom u Hrvatskoj nastali zbog iseljavanja, uz one stradale zbog rata i epidemije, uvid u kretanje prirodnog prirasta pokazuje da je on u Hrvatskoj i Sloveniji i posebno pokrajini Vojvodini niži od stopa pri-

rasta u drugim republikama i naročito pokrajini Kosovo, koja ima najvišu stopu prirasta.⁴ Tako se stopa prirodnog priraštaja od 1918. kretala do 1950-ih godina u Hrvatskoj oko 1 % godišnje, u Sloveniji oko 0,7 do 0,8 %, a u Vojvodini oko 0,5 %.

Međutim, nakon 1958. godine u Hrvatskoj dolazi do naglog pada prirodnog prirasta. Tako je od otprilike 40.000 prirasta u 1958. on u 1968. iznosio samo 22.000, godine 1978. još se održavao na oko 20.000, a 1988. spao je na samo 3.000 godišnjeg prirasta za cijelu Hrvatsku. Danas u 1993. godini više nema prirasta, već se pojavljuje umjesto toga »prirodni pad«, što je još negativnije za jedan narod u usporedbi s iseljavanjem bilo zbog ekonomskih ili političkih uzroka. Upravo se u sadašnjim prilikama može vidjeti koliko iseljeni mogu biti od velike koristi svojoj zemlji. S druge strane, stvarni pad stanovništva ujedno povisuje udio starijih dobnih struktura, a to će se sigurno negativno odraziti i na dinamiku budućeg razvitka društvenog života u Republici. Taj problem je već uočen, ali dosadašnje rasprave i akcije ne pokazuju da će se toj našoj velikoj nacionalnoj boljci uskoro naći lijek. Ipak vjerujem, da se može pretpostaviti, kako će nakon završetka sadašnjeg rata — kao što je to bilo i nakon ranija dva rata — biti dovoljno poticajnih motiva i odgovarajućih socijalnih mjera, koje će rezultirati plodnijim obiteljskim životom.

V. ZAKLJUČAK

Na osnovi opisanih kretanja stanovništva i prikazanih rezultata, mogli bi se izvući višeznačni zaključci, kako o povijesnim tako i o sadašnjim zbivanjima na ovim našim prostorima, koja su imala, a imaju i danas, utjecaja i na život Hrvata i Srba, kao i na njihov suživot. Međutim, zbog ograničenosti prostora, ovdje će biti izneseni samo neki od njih.

U ovom kratkom napisu detaljnije je prikazano kretanje stanovništva na sadašnjem teritoriju Republike Hrvatske od početne godine 1900. do najnovijeg popisa 31. ožujka 1991., u kojem su iz ukupnog stanovništva izdvojeni zasebni podaci o kretanju broja Hrvata i Srba, kako bi se u potpunosti mogle slijediti brojčane promjene i njihov udio u ukupnom broju stanovnika.

U dnevnom tisku i drugim javnim glasilima, prije ovog rata, često se navodilo da je u Hrvatskoj i Slavoniji 1900. i 1910. udio Srba bio viši od 25 %, a da je u 1991. pao na samo oko 12 %, pa je i to bio jedan od razloga da se istraži stvarno stanje i uzroci određenog pada udjela Srba u ukupnom stanovništvu Hrvatske.

Činjenica je da je 1910. godine udio Srba u Hrvatskoj i Slavoniji — kao posebnoj statističkoj jedinici — bio 25,5 %, ali je tada cijela Srijemska županija bila u sastavu Hrvatske i Slavonije, a tako je bilo registrirano

⁴ Tako su sada nakon raspada bivše Jugoslavije formirane druge državno-pravne jedinice, kao »SR Jugoslavija« (Srbija i Crna Gora), ovdje se — zbog raspoloživih podataka — iznose podaci prema ranijem državnom uređenju.

i u popisu 1921. godine. Kasnije je iz Savske banovine i iz Banovine Hrvatske, pa i iz sadašnje Republike Hrvatske, najveći dio Srijema izdvojen i pripojen Vojvodini. Na osnovi podataka iz popisa 1921. godine, dio izdvojenog stanovništva iznosio je 275.000, od toga 165.000 Srba. Stoga je udio Srba pao na oko 20 %, kako se to vidi iz podataka prikazanih u tabeli 2.

Kako je udio Srba na području Dalmacije, nakon izdvajanja Boke kotorske, iznosio oko 13 %, to se već zbirom tih dvaju područja udio Srba smanjuje na otprilike 18 %. A priključenjem Istre s Rijekom, gdje je 1900. bilo samo 1.000 Srba, taj udio i dalje pada, i s priključenjem Baranje on, po tadašnjem broju stanovnika, iznosi 1910. godine samo 16,6 %. Sniženje udjela Srba smanjeno je 1948. djelomično zbog ratnih gubitaka, ali i iseljena 50.000 u Vojvodinu (kolonizacija) i 10.000 u Srbiju (bez pokrajina). Nakon pedesetih, a posebno nakon 1961., uslijedilo je veće iseljavanje Srba iz Hrvatske, pretežno u Srbiju, tako da je udio Srba u 1991. godini pao na 12,1 %. Samo grad Beograd, koji je s oko 300.000 stanovnika 1945. godine narastao na oko dva milijuna stanovnika 1991. godine, sa svojim saveznim ustanovama i drugim atraktivnim mogućnostima zaposlenja (vanjski poslovi, vanjska trgovina i drugo) privukao je iz Srbije, ali i iz svih republika i pokrajina, posebno iz Hrvatske, BiH i Crne Gore, oko milijun i pol osoba, a prirodni prirast na početnih 300.000 mogao bi iznositi samo oko 200.000. I to je — kako je već rečeno — prirodan proces koji usmjerava kretanja, odnosno migracije stanovnika prema gospodarski i kulturno atraktivnijim sredinama. Logično je da se iseljavanjem iz jednoga kraja u drugi ne može zadržati nepromijenjeni udio, nego se on u prvome smanjuje a u drugome povećava. Najbolji primjer pokazuje slučaj Vojvodine, gdje se nacionalna struktura nakon rata drastično izmijenila u korist Srba, a na račun drugih nacionalnosti. Stoga stvaranje političkih napetosti zbog takvih promjena, nastalih premještanjem stanovnika u — za njih — povoljnije lokacije, kao što je to i u Republici Hrvatskoj, nema nikakvih osnova i opravdanja, već se može ocijeniti jedino kao zlonamjerno i nepotrebno izazivanje sukoba na nacionalnoj osnovi.

Takva sklonost migracijama je nezaustavljiva, kao što se vidi i iz primjera 11 općina u Hrvatskoj u kojima su Srbi većinsko stanovništvo, koje se u opisanom razdoblju smanjilo za trećinu, što je slučaj i s hrvatskim stanovništvom iz ruralnih krajeva, a povećalo se u gradovima. Na osnovi takvih demografskih kretanja može se logično postaviti političko, ali i gospodarsko pitanje: Kakav je *raison d'être* kninske krajine, koja u tih 11 općina ima danas samo 144.000 ili oko 25 % ukupnog broja Srba u Hrvatskoj? Nema, naime nikakvih prirodnih i drugih okolnosti koje bi mogle zaustaviti dosadašnje kretanje i migracije iz tog područja. Ako se želi s razumnog stanovišta sagledati najpovoljniju perspektivu, posebno kninskog područja, onda se ona može ostvariti jedino u Republici Hrvatskoj, jer u njoj to specifično područje ima važnu prometnu ulogu, koja može biti poluga za opći gospodarski, posebno turistički procvat. Naprotiv — izdvajanje tih krajeva, pa i u sastavu s bosanskom krajinom ili čak sa Srbijom, kninsko kao i druga područja tzv. krajine postaju »periferno područje« iz kojeg se migracijska kretanja mogu samo povećati, a ne zaustaviti. I što će ostati od te krajine,

ako se smanji za daljnju trećinu, a poveća broj u gradovima? Stoga ostvarena demografska kretanja trebaju biti osnova za razmišljanje kada se odlučuje o prosperitetu tamošnjeg stanovništva. Svakom razumnom može biti jasno da započeta vojnička i politička rješenja, koja ne pružaju nikakvih ekonomskih perspektiva, ne mogu dugoročno biti uspješna. Zato bi većinsko stanovništvo krajine moralo imati odlučujući utjecaj na razrješavanje sadašnjih abnormalnih prilika koje ni srpskom ni hrvatskom narodu ne pružaju mogućnost normalnog života, jer ratno stanje ne može vječno trajati.

Sadašnje istjerivanje hrvatskog stanovništva i uništavanje njihovih nastambi, ne može razviješiti opisane probleme migracija za Srbe. Uostalom, Srbij su imali u svojim rukama lokalnu administrativno-upravnu vlast. A ekonomski razvoj svih tzv. nerazvijenih područja bio je dotiran iz fonda za nerazvijene. To dotiranje nije moglo biti veće stoga jer je iz sredstava Hrvatske najmanje 80 % uzimano za razvitak drugih područja, Bosne i Hercegovine, Makedonije, Crne Gore i najviše za Kosovo. Logično je da bi Hrvatska, oslobođena tih vanjskih tereta, mogla puno više odvojiti za razvoj svojih nerazvijenih područja. Međutim, sve te činjenice se, na žalost, ne uzimaju u obzir kada se razmišlja o budućnosti napretka tih područja. Ekstremni elementi žele ostvariti svoje političke planove, za koje je lako utvrditi da mogu samo pogoršati gospodarske i životne probleme stanovništva tih krajeva.

Što se tiče ugroženosti srpskog stanovništva od Hrvata, vrlo dobro je poznato da ono nikad u povijesti nije postojalo, osim u vrijeme nesretnih ratnih okolnosti 1941.—45. koje su uzrokovane pod okupatorskim patronatom. Neki učitelji su kažnjeni — iako, na žalost, i mnogi ne-dužni — pa je potpuno neopravdano osvećivati se na nevinim ljudima i njihovim pokoljenjima koja nemaju nikakve veze s tim djelima.

Iz svega rečenoga može se zaključiti da će se nastaviti migracije stanovništva iz ruralnih područja u urbane sredine. Usporavanje ili čak zaustavljanje tih tendencija moglo bi se ostvariti, posebno na području Korduna, Like i kninske krajine u okviru planova hrvatskoga gospodarskog razvitka, za koje se već u neposrednoj budućnosti predviđa gradnja moderne auto-cesta i usputne infrastrukture, koja može biti osnova za brži razvitak tog područja. Stoga se može pretpostaviti da će većinsko stanovništvo, nakon smirivanja sadašnje ratne situacije, uvidjeti kojim putem treba poći da bi se osigurao trajan prosperitet tih krajeva.

SUMMARY

POPULATION DISPLACEMENT AND DEMOGRAPHIC LOSSES
OF THE REPUBLIC OF CROATIA FROM 1900 TO 1991

The article examines calculations of demographic losses based on censuses during the period 1900 to 1991, especially those caused by emigration, the two world wars, and epidemics of 1918/1919. The author calculates that during that period 656,000 Croats, 56,000 Serbs, and 404,000 other nationals emigrated from the territory of Croatia to overseas countries. Additionally, 221,000 emigrated to Serbia, while 213,000 of Croats from Bosnia and Hercegovina came to Croatia.

The losses in the two world wars, together with a diminished natural increase, amounted to 267,000 Croats, 176,000 Serbs, and 103,000 other nationals. It can be estimated that the Spanish fever of 1918/1919 caused 73,000 lost lives among Croats, 25,000 among Serbs, and 11,000 among other nationals.